

La redempció de censos a Aragó: el cas del terme municipal de Saragossa (1855-1856)

per Carles Forcadell Álvarez

Ja ha passat força temps des que es va cridar l'atenció sobre el fet que els estudis sobre la desamortització haguessin centrat preferentment els objectius en la transferència de la titularitat de la propietat de la terra, obviant allò que fa referència a la transformació de drets preexistents sobre ella, mitjançant el mateix mecanisme de nacionalització per part de l'estat, i posterior transferència, que regeix per a les subhastes de terres i béns desamortitzats.¹ Des d'aleshores ja ha anat apareixent alguna bibliografia sobre la desamortització en què s'ha fet imprescindible l'estudi de la redempció de censos, primer en territoris on s'ha admès tradicionalment una presència determinant de censos i *foros* (Galícia, Astúries, Catalunya), però també, i més recentment, en espais de l'Espanya interior (Valladolid).² Malgrat aquesta investigació recent, però, resta en peu la impressió de B. Clavero en el sentit que «s'hi pot fer ben poc, excepte conjectures, en un tema realment per investigar» (1980), o la de M. Peset, que demana «una investigació a fons sobre els censos —una investigació sobre realitats— per entendre més bé aquesta legislació i la situació de la terra i de les finques el segle XIX».³

Amb prou feines si s'han fet investigacions d'història agrària contemporània a Aragó, i m'interessa destacar que és l'únic territori de la vella corona d'Aragó que no té una historiografia comparable, i contrastable, per tant, amb la que s'ha produït durant el darrer decenni per a València, Catalunya o les Balears. En aquests darrers anys s'ha emprès la reconstrucció de les magnituds quantitatives bàsiques de l'agricultura aragonesa durant els segles XIX i XX, seguint el model elaborat pel Grupo de Estudios de Historia Rural,⁴ però no se sap gairebé res de les relacions de propietat i ni tan sols s'ha abordat la qüestió de la dissolució de les senyories,

1. Bartolomé CLAVERO, *Foros y Rabassas. Los censos agrarios ante la revolución española*, «Agricultura y Sociedad», 16-18 (1980-1981). *El Código y el Fuero. De la cuestión regional en la España contemporánea* (Madrid 1982).

2. És prou coneguda la bibliografia de Moro Barreñada (1981), Villares Paz (1982), etc. De publicació recent és el llibre de J. R. Díez ESPINOSA, *Desamortización y economía agraria castellana. Valladolid, 1855-1868* (Valladolid 1986), que dedica a la redempció desamortitzadora de censos les pàgines 273-337.

3. M. PESET, *Dos ensayos sobre la historia de la propiedad de la tierra* (Madrid 1982), p. 103.

4. L. GERMÁN, *Uso del suelo y producción agraria en Aragón durante el primer tercio del siglo XX*, «III Congreso de Historia Económica» (Segòvia 1985); L. GERMÁN i C. FORCADELL, *La crisis finisecular en la agricultura interior: el caso de Aragón*, seminari internacional d'història sobre «La crisi agrària de finals del segle XIX a Europa» (Girona 1986). Aquests dos treballs estan pendents de publicació en aquest moment.

en un territori en què entre el 40 i el 50 % de la superfície conreada pertanyia a la jurisdicció senyorial al començament del segle XIX. Per això fins ara podem dir ben poc sobre el grau de generalització de l'emfiteusi, com tampoc no tenim seguretat en la qüestió de si l'estructura i la dissolució de la propietat senyorial s'aproxima més als casos dels territoris veïns de l'antiga corona, atès l'origen comú medieval d'aquestes estructures de la propietat i el manteniment comú de peculiaritats institucionals i fiscals fins al segle XVIII, o són més a prop, a mitjan segle XIX, del model de l'Espanya interior, amb el qual comparteix unes estructures productives semblants i homologables. Ni tan sols a les exhaustives bibliografies sobre la desamortització en general es poden trobar referències a investigacions fetes per a les tres províncies aragoneses.⁵

Un repàs a les sentències del tribunal suprem sobre plets senyorials als decennis centrals del segle XIX ens indica que a la majoria els veredictes són favorables als antics senyors i nous propietaris, però encara no disposem de cap investigació concreta que ens permeti conèixer l'adaptació o conversió de les relacions socials i contractuals; en el terreny que ara ens interessa desconeixem el grau d'implantació del *treudo*, del cens emfiteutic perpetu, com també les seves formes de dissolució a la seva persistència.

Informacions estadístiques recollides a la «Gaceta de Madrid» ens permeten d'apropar-nos al volum de censos-*foros* confiscats, al nombre d'aquests que és lluit o redimit durant el 1855 i fins a l'octubre de 1856, i el que resta pendent després de la suspensió de la legislació desamortitzadora. És la informació que per a les províncies aragoneses recull el quadre adjunt i que ens mostra una progressió vertical, paral·lela a la configuració del vell regne, segons la qual el nombre de censos-*foro* redimibles a Osca és molt petit (639), més gran a la província de Saragossa (4.353) i desmesurat a la província de Terol (31.344), que és la primera província d'Espanya per aquest concepte; a Osca durant aquells mesos es redimeixen tots els censos confiscats; a Saragossa gairebé tots (excepte un bon paquet procedent d'institucions de beneficència); i a Terol, tot i ser la província on se'n fan més (5.225), encara hi queden pendents les cinc sisenes parts dels censos lluibles. La majoria dels censos procedeixen del clero secular (25.688), que suposa un 70 % del total, proporció que es manté si atenem el nombre dels que realment foren redimits; el 12 % dels censos lluibles prové dels béns de propis dels pobles, que es configuren, a distància del clergat secular, com el segon sector de procedència dels censos confiscats segons aquesta informació estadística oficial. Si ens fixem en la capitalització dels censos, trobem una confirmació quantitativa de la importància del procés de redempció de censos en comparació de les subhastades de finques; en efecte, la capitalització dels censos redimits a la província de Saragossa durant aquests mesos assoleix el valor de 10.851.633 rals, mentre que la rematada del conjunt de finques rústiques i urbanes subhastades suma una quantitat semblant, 11.863.633 rals.

5. Només ara (setembre de 1986) es publiquen uns «Estudios sobre la Desamortización en Zaragoza, 1820-1823 y 1854-1856», per part de C. Lozano Floristán i F. Zaragoza Ayerza, amb pròleg de C. Forcadell: són dues tesis de llicenciatura presentades sota la meua direcció en 1982-1983.

Redempció de censos a Aragó (1855-1857) (segons dades de la «Gaceta de Madrid» del 26-II-1857 per al volum de béns confiscats i del 2-III-1857 per als béns pendents de venda)

<i>província de Saragossa</i>				
<i>Procèdencia dels béns</i>	<i>Nombre de censos-foros confiscats</i>	<i>Redimits</i>	<i>Capitalització</i>	<i>Pendents</i>
finques de l'estat	4	4	147.967	
clergat regular	655	655	1.623.695	
clergat secular	2.112	2.212	5.954.051	
ordes militars	80	80	109.081	
propis de pobles	290	290	1.933.829	
beneficència	1.195	189	917.453	1.006
instrucció pública	17	17	165.602	
total	4.353	3.347	10.851.678	1.006
<i>província d'Oscsa</i>				
finques de l'estat	0	0	0	
clergat regular	55	55	139.995	
clergat secular	487	487	502.795	
ordes militars	41	41	24.996	
propis de pobles	22	23	132.122	
beneficència	25	25	41.415	
instrucció pública	8	8	24.767	
total	639	639	866.089	
<i>província de Terol</i>				
finques de l'estat	850	0	0	850
clergat regular	953	132	379.623	821
clergat secular	23.089	3.843	3.147.466	19.246
ordes militars	773	153	112.138	620
propis de pobles	4.308	881	569.816	3.427
beneficència	1.209	220	204.687	989
instrucció pública	162	26	144.769	136
total	31.344	5.255	4.551.399	26.089

La llei de l'1 de maig de 1855 dedicava el 2n. títol a la redempció i venda de censos i concedia un termini de sis mesos perquè els censataris poguessin redimir les càrregues i regulava, a més, les formes i modalitats dels pagaments i les capitalitzacions. Si els censataris deixaven passar el termini establert sense haver-se alliberat del cens, aquests se subhastarien públicament. El governador civil de la província de Saragossa pot advertir «a los censatarios que aún no bayan solicitado este beneficio ora por olvido ora por ignorancia, las ventajas que pueden obtener

*si desde luego intentan la citada redención porque transcurrido dicho plazo fatal toda gestión será ineficaz e improcedente».*⁶

La llei del 27 de febrer de 1856 va aclarir aspectes relacionats amb els censos, precisant que estaven compresos en les disposicions de la llei Madoz del maig de 1855 els «*censos enfiteúticos, consignativos y reservativos, los de población, los trudos, foros*», etc., i a més prorrogava per uns altres sis mesos el termini establert inicialment, de manera que les redempcions van continuar a la pràctica sense interrupció fins a la suspensió general de les mesures desamortitzadores de l'octubre de 1856.

Les informacions estadístiques generals no diferencien els diversos tipus de censos, i tampoc les llistes que publiquen els butlletins oficials de vendes o la premsa. La cosa que és més greu és que la font principal per a l'estudi de la redempció de censos —els expedients de redempció, que no sempre es conserven— informin sobre el nom del rendiment, el de l'antic perceptor o censalista, la quantitat del cens i la capitalització que s'estableix, però no diguin res sobre la natura del cens que es redimeix i, per tant, no facilitin la diferenciació entre censos emfitèutics, el pagador dels quals deté el domini útil i pot accedir per aquest camí a la propietat plena, i censos consignatius o reservatius, que alliberen les propietats de càrregues del passat però no afecten la propietat dels béns sobre els quals requeria el pagament d'un cànon, d'una renda.

Amb dades del «Boletín Oficial de Ventas», de la premsa, d'algunes sèries molt incompletes d'expedients de redempció, completant-los amb els protocols notariais, s'han localitzat 918 redempcions de censos en el terme municipal de Saragossa durant aquests dos anys. Com sol passar en aquests casos, hi ha un notari saragossà especialitzat en redempcions, Francisco Higuera, als protocols del qual s'han localitzat 499 redempcions, una mica més del 50 % del total, però tampoc la documentació notarial no ilustra sobre el tipus de cens. Sobre aquesta mostra, el total de censataris a qui van aprovar les sollicituds de redempció va ser de 393, i per valors resten agrupats així:

<i>Valors de les lluitacions</i>	<i>Nombre de censataris</i>
més d'1.000.000	1
més de 500.000	1
150.000-200.000	2
50.000-100.000	2
40.000-50.000	5
30.000-40.000	6
20.000-30.000	13
10.000-20.000	25
5.000-10.000	33
1.000-5.000	81
100-1.000	174
menys de 100	47

6. «Boletín Oficial de la Provincia» (19-IX-1855).

En el 85 % dels casos la capitalització és inferior a 10.000 rals, i en el 56 % inferior a 1.000 rals. Les entitats censualistes més importants pel nombre i pel valor dels censos que fins aleshores percebien són, en majoria aclaparadora, institucions eclesiàstiques, preferentment pertanyents al clero secular, i fonamentalment és l'Església la que veu desaparèixer aquestes rendes antigues:

<i>Censualistes</i>	<i>Nombre de censos</i>
capítol de la Seo	84
capítol d'El Pilar	71
comanadoria de San Juan	42
Hospital de Nuestra Señora de Gracia	42
capítol eclesiàstic de San Pablo	41
propis de Saragossa	26
bossa aniversaris d'El Pilar	24
religioses del Santo Sepulcro	21
capítol eclesiàstic de La Magdalena	19
Luminería de San Pablo	17
capítol eclesiàstic de San Felipe	16
capítol eclesiàstic de San Miguel	16
capítol eclesiàstic de San Gil	15
capítol eclesiàstic de Santiago	13

Les lluïcions de censos localitzades al municipi de Saragossa suposen un 27,5 % de les que es van fer en el conjunt de la província (3.347 segons la «Gaceta de Madrid»), i el 38 % del valor de capitalització total provincial. En un 20 % dels casos els protocols consultats no especifiquen el tipus de propietat sobre el qual es redimeix la càrrega, s'hi refereixen generalment amb expressions com ara «*bienes del aceptante en Aragón*» o altres de semblants; en el 33 % dels casos es tracta de finques rústiques, i a la majoria (47 %) de finques urbanes.

La cosa que és més destacable, però, és l'important paper que fa la tradicional noblesa del regne entre els censataris rediments, tant pel nombre de censos lluïts com pel seu valor; al costat d'aquests hi ha collectius de llauradors de l'horta de Saragossa que aprofiten la conjuntura per alliberar-se del pagament de censos a les entitats religioses. Els censataris més grans són els següents:

comte d'Aranda	77 censos	1.045.210 rals
procurador del terme d'El Rabal	27 censos	513.586 rals
procurador del terme de La Almozara	7 censos	233.096 rals
comte de Sástago	25 censos	187.283 rals
baronia d'Espés	22 censos	170.230 rals
Luis Napoleón-Montijo	18 censos	74.650 rals

Per valor de més de 10.000 rals redimeixen càrregues també el marquès de Lazán, els comtes de Casa Sarriá, el comte de Bureta, el marquès de Camarasa, el comte de Robres, el marquès de Casa Real, etc.; el conjunt de la noblesa aporta més del 40 % del volum de la capitalització al municipi de Saragossa (4.129.489).

Allò que sembla clar és que ens trobem davant els típics censos consignatius,

tenint en compte la majoritària composició eclesial dels censualistes, entitats religioses que en algun moment han deixat diners a la noblesa en escassetesa, o a llauradors de diversa condició aplegats en comunitats o «termes» (d'Alfaz, Almozara, Urdán, Ralbal, etc.), la gestió col·lectiva dels quals de l'aigua de rec o el manteniment de les sèquies havia necessitat també en uns moments conjunturalment difícils uns préstecs que eren sol·licitats a l'únic gran prestamista de l'antic règim, l'Església, els poderosos capítols d'El Pilar i de la Seo en el cas de la ciutat de Saragossa. Una explicació del fet que la noblesa s'afanyi a arranjar els comptes amb l'Església aprofitant les mesures desamortitzadores regulades per la llei de Madoz, quan anteriorment s'hauria pogut alliberar del pagament dels censos tornant el capital prestat, es pot trobar en l'amenaça que podria suposar la subhasta pública d'aquests censos un cop hagués passat el termini fixat perquè els mateixos censataris els redimissin, la por d'haver d'enfrontar-se al pagament real d'aquestes càrregues —caldria veure el grau d'efectivitat amb què la noblesa pagava aquestes rendes a l'Església abans —i a uns presumptes titulars nous, amb els quals no es tenien els canals de comunicació tradicionalment existents entre clerecia i noblesa.

D'altra banda, el cas saragossà no seria pas excepcional, perquè les estadístiques de l'època ens indiquen que el nombre de censataris procedents de sectors nobiliaris en el conjunt espanyol és realment important:

	<i>Amb grandesa</i>	<i>Sense grandesa</i>	<i>Total</i>
ducs	74		74
marquesos	57	562	619
comtes	58	439	497
vescomtes		58	58
barons		49	49
senyors	2		2
títols estrangers		22	22
total	191	1.130	1.321 ⁷

Evidentment, també es redimeixen un gran nombre de censos petits que gravaven cases o petites parcel·les conreables, com hem vist; i, com és propi d'un medi urbà com el de la ciutat de Saragossa, hi predomina l'alliberament de càrregues sobre finques urbanes. D'altra banda, cal no oblidar que el terme municipal de Saragossa havia pertangut històricament a la jurisdicció reial.

Si ens plantejem la qüestió de la pervivència dels censos a la segona meitat o al final del segle XIX, a la qual feien referència per a Mallorca Isabel Moll i Jaume Suau,⁸ podem fer alguna indagació indirecta, a manca d'investigació sobre la dissolució del règim senyorial a Aragó. No trobem cap testimoni a les respostes a l'enquesta del 1849 que ha estudiat Joaquín del Moral sobre el manteniment de formes de crèdit hipotecari a termini indefinit, amb la contraprestació del pagament periòdic d'un cens, i sí manifestacions de la generalització del préstec hipo-

7. Estadística administrativa de la Dirección General de Contribuciones (Madrid 1855), p. 33.

8. Isabel MOLL i Jaume SUAU, *Canvis i permanència de les institucions senyorials a Mallorca durant el segle XIX*, dins *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans* (Barcelona 1986), ps. 100-101.

tecari a curt termini, pròpiament burgès: a la província de Saragossa el conreador troba diners «pagando un crecido interés que no baja del 25 % y sube al 20 %»; i segons la resposta de la Real Sociedad Económica de Amigos del País els préstecs es fan «mediante convenio particular con los negociantes y las compañías de comercio bajo el interés estipulado que quando menos es del 8 % o 10 %»; la informació de la província d'Osca ressalta la freqüència amb què l'impagament dels préstecs a curt termini comporta la pèrdua de la parcel·la per part del conreador, i a Terol els petits propietaris busquen diners sovint i no en troben, «y si lo encuentran es en cantidad insuficiente y a plazos demasiado cortos, con un rédito mucho mayor de lo que corresponde a sus utilidades», i s'aconsegueixen hipoteques només sobre terres de regadiu i de primera qualitat, perquè ningú no es vol quedar finques de secà.

Els testimonis de l'endeutament camperol que es poden trobar als toms de *La crisis agrícola y pecuaria (1887-89)* encara són més explícits sobre la generalització del crèdit usurari a curt termini i sobre la massa de capital hipotecat al pagament de deutes, i es pot dir que aquest camí, especialment en èpoques de crisi, comporta transformacions notables en l'estructura de la propietat a través del mecanisme de desaparició d'importants franges de pagesia parcel·laria i de l'acumulació de propietats d'interès econòmic en mans de comerciants i prestamistes locals.

El préstec hipotecari burgès ha substituït en línies generals les anteriors formes feudals de crèdit. Els coneguts *Informes de los Registradores de la Propiedad (1889-1890)* reconeixen, a l'apartat relatiu a *Cargas permanentes que afectan a la propiedad* que «la situación de la propiedad, bajo tal aspecto considerada, aunque no ha llegado todavía ni mucho menos al término deseado y apetecido, que es el de completa libertad, ofrece, sin embargo, un aspecto bastante lisonjero y satisfactorio, tanto por la moderada cuantía de sus cargas, como por el corto número de fincas sobre que recaen», bé que, segons les estadístiques annexes a aquests informes, els partits judicials que més proporció de càrregues presenten són els de Mora de Rubielos i Vall-de-Roures, en aquesta província de Terol en què hem vist que havien restat uns quants milers de censos sense redimir per allà el 1856. Els registradors del territori de l'Audiència de Saragossa assenyalen que moltes d'aquestes càrregues són usdefruits en benefici del cònjuge, donacions als fills amb reserva d'usdefruit... o altres figures regulades pel peculiar dret foral aragonès vigent. Les càrregues d'una altra mena, «treudos procedentes de antiguas prestaciones señoriales», «censos enfiteúticos, reservativos y consignativos de remotísimo origen», entenen els registradors que n'hi ha molts que ja han caducat, «añadiendo dichos funcionarios respecto a los todavía subsistentes, que dentro de pocos años todos habrán desaparecido completamente, dadas las numerosas redenciones que, al amparo de las leyes desamortizadoras, viene realizando el estado...».¹⁰

L'estudi concret que aquí hem presentat, sobre la redempció de censos a la ciutat de Saragossa durant el Bienni Progressista, ens duria finalment a un parell de reflexions. En primer lloc, la noblesa s'afanya a perfeccionar la seva propietat

9. J. del MORAL RUIZ, *La agricultura española a mediados del XIX, 1850-1870* (Madrid 1979). Les respostes d'Osca, Terol i de la Real Sociedad Económica Aragonesa a Archivo del Ministerio de Agricultura, lligall 123.

10. *Informes de los registradores de la Propiedad. 1889-1890* (Audiència de Saragossa), ps. 158-159.

alliberant-la de càrregues antigues i tradicionals, potser forçada per les disposicions de l'estat liberal, perquè és molt dubtós que pagués realment aquestes prestacions a l'Església, però en tot cas amb la decidida voluntat que no fossin uns altres els detentors d'aquests vells censos consignatius. Sigui com sigui, és un camí de perfeccionament de la propietat nobiliària, igual com ho va ser, especialment a Aragó, la modalitat que va adoptar la dissolució de les senyories i, en general, la compensació a la noblesa pels drets abolits en què ha insistit fa poc Ricardo Robledo.¹¹ El 1875 dels 7 contribuents més grans per la província de Saragossa, n'hi ha 5 de nobles: el comte de Sobradiel, el duc de Villahermosa, el marquès d'Ayerbe, el marquès de Camarasa i el comte d'Argillo; a la província d'Osca els cinc contribuents més grans pertanyen a la noblesa: Villahermosa, Ayerbe, comte de Guaqui, baró de Mora i comte de Cerrajería.

En definitiva, en la lògica de classe que significa per part de la noblesa «*reducir los censos de que eran deudores a alguna especie redimible (consignativos) y mantener como irredimibles los censos de que eran acreedores (los enfitéuticos)*».¹² Hem subministrat una petita il·lustració del primer d'aquests processos.

Alguns censos redimits pel comte d'Aranda (Saragossa, 1855-1856)

<u>Censatari</u>	<u>Censualista</u>	<u>Capitalització (en rals)</u>	<u>Béns sobre els quals gravita el cens</u>
comte d'Aranda	capítol de San Gil	1.882,40	comtat d'Aranda
	Camarería del Pilar	7.000	comtat d'Aranda
	capítol de San Felipe	1.882	comtat d'Aranda
	Obrería de San Pablo	9.506	comtat d'Aranda
	capítol de Santiago	3.764,80	afecte als seus béns a Aragó
	capítol de San Lorenzo	2.259,20	comtat d'Aranda
	capítol de La Magdalena	9.600	comtat d'Aranda
	capítol de San Juan el Viejo	2.823,60	comtat d'Aranda
	capítol de San Miguel	6.023,60	béns del comtat
	religioses de Santa Lucía	527,10	béns del comtat
	beneficiats d'El Pilar	376,50	comtat d'Aranda
	Hospital de la Misericordia	4.141,20	comtat d'Aranda
	església de San Felipe	1.129,50	comtat d'Aranda
	Carmelitas Descalzas	1.882,40	comtat d'Aranda
	capítol de Santiago	5.544,20	comtat d'Aranda
	Monjas Recogidas de Saragossa	470,60	comtat d'Aranda
	Obras Pías de los Santos Lugares	766.064,80	comtat d'Aranda
total	1.045.210,20		

11. Ricardo ROBLEDÓ, *Desamortización y hacienda pública en algunos inventarios de grandes terratenientes*, dins *Historia agraria de la España contemporánea*, vol. I, de GARCÍA SANZ i R. GARRABOU (eds.), ps. 395 i ss.

12. Bartolomé CLAVERO, *op. cit.*, p. 39.

Redempció de censos de Lluís Napoleó per la titularitat de la Casa de Montijo de la seva dona (Saragossa, 1855-1856)

<u>Censatari</u>	<u>Censualista</u>	<u>Capitalització</u>	<u>Béns sobre els quals gravita el cens</u>
Lluís Napoleó, emperador dels francesos, i la seva dona Engracia de Guzmán, per mitjà del seu apoderat Juan Miguel Burriel	capítol de la Seo	188,24	baronia de Quinto
	religioses de Jerusalem . .	8.470,29	baronia de Quinto
	Hospital de Gracia	8.470,29	baronia de Quinto
	Hospital de Gracia	1.807	baronia de Quinto
	Hospital de Gracia	5.647,06	baronia de Quinto
	Hospital de Gracia	4.229,42	baronia de Quinto
	religioses de Santa Catalina	2.258,83	baronia de Quinto
	religioses de Santa Inés . .	8.470,60	baronia de Quinto
	religioses de Santa Inés . .	5.647,06	baronia de Quinto
	religioses de Santa Inés . .	8.470,60	baronia de Quinto
	capítol de la Seo	564,80	baronia de Quinto
	propis de Saragossa	28,40	baronia de Quinto
	capítol de San Juan el Viejo	1.694,12	baronia de Quinto
	capítol de la Seo	376,60	baronia de Quinto
	Hospital de Gracia	8.470,60	baronia de Quinto
	capítol d'El Portillo	9.035,30	baronia de Quinto
	capítol de San Gil	821	baronia de Quinto
capítol de la Seo	188,24	baronia de Quinto	
total	70.650,87		